

Aleš Gabrič

Slovenska akademija znanosti in umetnosti na političnem prepihu svojega prvega desetletja

UDK 061.12(497.4)329"1938/48"

GABRIČ Aleš, dr., znanstveni svetnik, docent, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Slovenska akademija znanosti in umetnosti na političnem prepihu svojega prvega desetletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (144), št. 3-4, str. 438–457, cit. 47

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Že v prvem desetletju po ustanovitvi leta 1938 se je Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani znašla pod štirimi različnimi državnimi oblastmi, ki so ocenjevale vlogo akademije v skladu s svojimi politično-idejnimi načeli. Glavni poudarek prispevka je na političnem prelomu v letu 1945, ko so oblast prevzeli komunisti. Začela so se izključevanja članov iz akademije, posnemanje znanstvene politike Sovjetske zveze, po določenih zakona iz leta 1948 pa se je lahko oblast tudi legalno vpletala v delovanje akademije.

Ključne besede: Akademija znanosti in umetnosti, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, člani, znanstvena politika

Avtorski izvleček

UDC 061.12(497.4)329"1938/48"

GABRIČ Aleš, dr., Senior Research Fellow, assistant Professor, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Slovenian Academy of Sciences and Arts during the Political Changes of the First Decade of Its Existence

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (144), No. 3-4, pp. 438–457, 47 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Established in 1938, the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana was confronted in the first decade of its existence with four different forms of government; each appraised the role of the Academy according to its own political agenda. The article focuses on the political break in 1945 when the Communists came into power. One of the consequences of this political change was that Academy members started to be expelled from the Academy. Its operations also increasingly imitated the scientific policy of the Soviet Union, and according to provisions from 1948 the authorities were allowed to legally influence the Academy's operation and activities.

Key Words: Academy of Sciences and Arts, Slovenian Academy of Sciences and Arts, members, scientific policy

Author's Abstract

Ustanovitev in prva leta ljubljanske akademije

Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU) sodi med mlajše akademije, ustanovljene sredi 20. stoletja. Pred 1. svetovno vojno so slovenski znanstveniki delovali na različnih univerzah po Evropi, boljše pogoje za razvoj znanosti v domovini pa so dobili šele z vstopom Slovencev v novo južnoslovansko državo. Ob njenem rojstvu leta 1918 sta v novi državi, Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, že delovali dve akademiji. Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti, predhodnik današnje Hrvaške akademije znanosti in umetnosti, je začela delovati v Zagrebu leta 1866, v Beogradu pa je od leta 1886 delovala Srbska kraljeva akademija, predhodnica današnje Srbske akademije znanosti in umetnosti. V srbskem in hrvaškem središču sta delovali tudi univerzi. Od treh plemen, ki so v prvi Jugoslaviji uradno tvorili troedini srbsko-hrvaško-slovenski narod, je bilo tako le slovensko »pleme« ob ustanovitvi še brez univerze in akademije.

Prvi korak k širšemu razmahu raziskovalne dejavnosti tudi v slovenskem delu države je omogočila ustanovitev univerze v Ljubljani leta 1919, ki je spodbudila veliko slovenskih znanstvenikov k povratku v domovino. Ustanovitvi univerze je logično sledila tudi ideja o ustanovitvi akademije v Ljubljani. Leta 1921 je bilo ustanovljeno Znanstveno društvo za humanistične vede, ki je bilo zasnovano kot filozofsko-historični razred bodoče akademije, pri pripravi na ustanavljanje akademije pa je sodelovalo še več strokovnih društev. Toda pobude iz Ljubljane so ob prvih poskusih v državni metropoli Beogradu naleteli na gluha ušesa, saj so bile želje po emancipaciji slovenskega naroda v nesoglasju z uradno državno ideologijo o enotnem državnem narodu. Kot uradni jezik je bil tako v ustavi naveden neobstoječi srbsko-hrvaško-slovenski jezik, slovenščina pa naj bi torej bila zgolj dialekt enotnega jezika enotnega naroda. Ustanavljanje akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani je zato imelo v očeh številnih slovenskih izobražencev večji narodno emancipacijski kot pa znanstveni naboj. V zahtevah po ustanovitvi akademije tudi v Ljubljani so v prvi vrsti videli dokaz, da so Slovenci po pomenu v državi enakopravni sicer večjima srbskemu in hrvaškemu narodu (oziroma uradno »plemenu«). Najpomembnejši pobudniki za ustanovitev akademije so izhajali iz vrst univerzitetnih profesorjev ljubljanske akademije, pod uradnimi predlogi pa je bil običajno podpisan rektor univerze.

Potem ko na več predlogov za ustanovitev akademije ni bilo ustreznega odmeva, so se stvari premaknile leta 1937. Prosvetni minister vlade Kraljevine

Jugoslavije je pozitivno odgovoril na vlogo Znanstvenega društva za humanistične vede in julija 1937 je ministrski svet potrdil predlog za ustanovitev akademije v Ljubljani. Ta je bila 11. decembra 1937 najprej ustanovljena kot društvo, ko pa je minister za prosveto 11. avgusta 1938 izdal uredbo z zakonsko močjo o ustanovitvi akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, je ta po pomenu postala enakovredna starejšima akademijama v državi, beograjski in zagrebški.¹ Zaradi nerešenega nacionalnega vprašanja nove državne ustanove niso mogle imeti »nacionalnega« imena. Slovenske kulturne ustanove se tako niso ponašale s predpono »slovenski«, kar je poleg akademije npr. veljalo tudi za državni Narodni gledališči v Ljubljani in Mariboru.

Uredba o ustanovitvi in ureditvi Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani je določala, da je akademija avtonomno telo pod varstvom države in da podpira razvoj znanosti in umetnosti. Akademija je imela štiri razrede, filozofsko-filološko-zgodovinskega, pravnega, matematično-prirodoslovnega in umetniškega. Uredba je akademiji zagotavljala visoko stopnjo avtonomije, saj je bila vloga države omenjena zgolj pri financiranju akademije in nekaterih proceduralnih zadevah, npr. imenovanju predsednika akademije in pri imenovanju prvih članov, ki so jih na predlog ministra za prosveto imenovali s kraljevim ukazom. Nato pa naj bi nove člane volila glavna skupščina akademije. Program dela, izdaja publikacij in notranja organizacija dela so bili v pristojnosti vodstvenih organov akademije.²

Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani je bila ustanovljena bolj kot akademija reprezentativnega tipa, ki nima konkretnih raziskovalnih nalog. Za prvega predsednika je bil s kraljevim ukazom januarja 1939 imenovan dr. Rajko Nahtigal, redni profesor slovanske filologije na univerzi v Ljubljani ter ustanovitelj in dolgoletni predsednik Znanstvenega društva za humanistične vede. Tudi drugi člani akademije so prihajali iz vrst univerzitetnih profesorjev ljubljanske akademije in tistih slovenskih društev, ki so sodelovali v pripravah na ustanovitev akademije v Ljubljani. Poudarek na reprezentativno narodnem in manj na znanstvenem pomenu je bil razviden tudi iz besed Rajka Nahtigala na skupščini akademije 28. januarja 1939, ko se je zahvalil vsem, ki so prispevali k ustanovitvi akademije, in za izvolitev za predsednika. Dejal je, da se je z ustanovitvijo »uresničilo dolgoletno narodno stremljenje po izgraditvi popolne narodno-kulturne organizacije in formacije. Od Akademije pričakuje zdaj narod sadove truda in dela, s katerim bo dostojno zastopan v krogu drugih, večjih in bogatejših kulturnih narodov.«³

Čeprav je bilo v uredbi o ustanovitvi akademije zapisano, da naj bi se pri raziskovanju akademija ozirala predvsem na ozemlje Kraljevine Jugoslavije, je bilo že ob njenem nastanku jasno, da bo to osrednja kulturno-znanstvena ustanova Slovencev. Čeprav akademija ni imela uradne oznake »Slovenska«, so bili že njeni prvi koraki usmerjeni v zanikanje ideologije o enotnem troedinem jugoslovanskem narodu, saj so izpostavili slovenske narodne specifičnosti. Med publikacijami so prevladovala izdaja filozofsko-filološko-historičnega razreda, ki so že v naslovih

¹ Ramovš, K zgodovini ustanovitve, str. 7–13.

² Uredba z zakonsko močjo, str. 733–735.

³ *Letopis Akademije: druga knjiga*, str. 293–294.

izpostavljale Slovence in slovenstvo, temu vzorcu pa so sledile tudi prve ustanovljene komisije pri akademiji, saj sta to bili komisiji za izdelavo slovenske bibliografije in komisija za etimološki slovar slovenskega jezika.

Toda sprva načrtovani razvoj akademije so že kmalu prekinili burni politični dogodki. Aprila 1941 je bila v vrtnec 2. svetovne vojne potegnjena tudi Kraljevina Jugoslavija, po njenem razkosažu pa si je južne dele slovenskega ozemlja priključila Kraljevina Italija. Predsednik Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani Rajko Nahtigal je v imenu akademije pozdravil visokega komisarja, najvišjega predstavnika italijanske okupacijske oblasti, 5. maja 1941 pa je predsednik Kraljeve akademije Italije ponudil sodelovanje pri nadaljnjem delu. Ljubljanska akademija je bila vključena v Narodni svet akademij, s tem pa naj bi se njena pozornost bolj preusmerila v italijanski prostor.⁴ Toda tudi ta etapa v zgodovini ljubljanske akademije je bila kratkega veka in se je končala s kapitulacijo Italije septembra 1943, pa tudi v dveh letih vojne, ki sta za sabo puščali tudi kulturno mrtvilo, do tesnejših stikov pravzaprav ni prišlo. Večina Slovencev je vojno in okupacijo dojemala kot začasno, večji del intelektualcev pa je simpatiziral z odporniškimi gibanjem, ki je za povojno obdobje obljubljal večjo socialno pravičnost in pomembnejšo vlogo Slovencev v Jugoslaviji. Za akademijo je sicer med bolj redkimi omembe vrednimi dogodki potrebno zabeležiti, da je bil za drugega predsednika akademije junija 1942 imenovan matematik (in tedaj eden najboljših svetovnih šahistov) dr. Milan Vidmar, pod njegovo imenovanje pa se je podpisal italijanski visoki komisar. Leto kasneje, leta 1943, pa je izšel prvi Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani.

Še bolj skromna je bila dejavnost akademije v letih, ko je po kapitulaciji Italije Ljubljano zasedel nemški okupator. Ker ta ni imel dovolj ljudi za prevzem popolne oblasti, se je pri tem naslonil na tisti del Slovencev, ki so bili pripravljeni sodelovati z okupatorji. Na bivšem italijanskem okupacijskem območju je civilno oblast prevzela Pokrajinska uprava, ki jo je vodil Leon Rupnik. Ta je položaj izkoristil tudi za to, da je Akademijo znanosti in umetnosti z odlokom z dne 10. novembra 1943 preimenoval v Slovensko akademijo znanosti in umetnosti.⁵ Vsesplošno pomanjkanje in na Slovenskem poleg okupacije in osvobodilnega boja še spopadi med partizanskimi enotami in tistimi, ki so sodelovali z okupatorjem, pa niso bili pogoji, ki bi omogočali nemoteno delovanje osrednjih kulturnih in znanstvenih ustanov.

Po preimenovanju je časopis Slovenec objavil obširen prispevek o akademiji v vojnem času in orisal naravnost idilično podobo njenega delovanja v vojnih letih, »da jo lahko štejemo med najbolj kvalitetne akademije znanosti in umetnosti v Evropi«. Članek je bil postavljen v propagandistično vlogo nasprotovanja politiki Osvobodilne fronte na kulturnem področju. Tudi delovanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti naj bi bilo, po mnenju nepodpisanega člankarja, dokaz neuspeha in poraza kulturne politike odporniškega gibanja, saj je »Akademija kljub komunistični vojni vihuri bogatila našo znanost in proti kulturnemu molku boljševikov vodila slovenske znanstvenike na pot novih raziskovanj«.⁶

⁴ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 298–300.

⁵ Naredba o preimenovanju, str. 445.

⁶ Slovenska akademija znanosti, str. 6.

Predsednik akademije Milan Vidmar je bil pod precejšnjim pritiskom voditeljev in propagandistov Pokrajinske uprave, ki so zahtevali, naj se akademija in njen predsednik odločno postavita na »protiboljševiško« stran. V spominih je Vidmar zapisal, da je že ob prvem srečanju Rupniku izjavil, da je dovolj obremenjen z delom na fakulteti in akademiji in zato ne misli sprejeti nikakršne nove funkcije. Zaradi izogibanja političnemu opredeljevanju so ga v ljubljanskem časopisju blatili. Pri tem seveda niso spregledali, da je bil njegov brat Josip Vidmar predsednik izvršnega odbora Osvobodilne fronte, torej na visokem položaju v odporniškem gibanju.⁷

Ocena, da večina slovenskih intelektualcev v slovenskem notranjem konfliktu med osvobodilnim gibanjem in kolaboracijo simpatizira s prvim, je bila ena redkih ocen, s katero so se strinjali v obeh sprtih slovenskih političnih taborih. Številni slovenski izobraženci, ki se niso vključili v partizanske vrste in so ostali v Ljubljani, so občutili pritiske okupatorjevih ali kolaborantskih oblasti v bolj ali manj milih oblikah. Ko se je vojna končala, pa so bile karte premešane na novo.

Vpliv prelomnega leta 1945 na delovanje akademije

V sedmem letu obstoja je akademija prišla že pod četrto različno državno oblast. Jugoslavija je bila prva država vzhodno od železne zaves, v kateri so se na oblasti utrdili komunisti. Toda za razliko od ostalih vzhodnoevropskih držav, kjer so se komunisti vzpenjali na oblast pod okriljem Sovjetske zveze, so v Jugoslaviji na oblast prišli sami s svojim bojem in iz osvobodilnega boja prinesli velik politični kapital. Iz izgnanstva ali zaporov so se vrnil tudi številni intelektualci, ki so si s svojo držo pridobili precejšen ugled med ljudmi in bili deležni tudi naklonjenosti novih oblastnikov. Komunistična partija Jugoslavije, ki se je sicer »skrivala« v senci navidezno koalicijske Ljudske fronte Jugoslavije (Osvobodilna fronta je bila njen slovenski del), je uspela vso politično opozicijo izriniti iz javnosti že v letu 1945.

V kulturnopolitičnem pogledu je leto 1945 prineslo dva pomembna preloma, ki sta se vsak po svoje odražala tudi na delu akademije. Jugoslavija je uradno postala federalna država, v kateri naj bi enakopravno živeli pripadniki petih narodov in več narodnih manjšin. Slovenci so bili torej s strani osrednje oblasti priznani kot samostojni narod, Slovenija pa je prvič postala uradno ime (federalnega dela) države. Dobila je svojo vlado, skupščino, državne simbole in leta 1947 še prvo slovensko ustavo. Maja 1945 je bilo tako pri Narodni vladi Slovenije (od 1946 Vlada Ljudske republike Slovenije), ki ji je predsedoval Boris Kidrič, ustanovljeno tudi ministrstvo za prosveto. V primerjavi z večino drugih ministrstev slovenske vlade je imelo večje pristojnosti, saj so bila ostala bolj ali manj ekspoziture zveznega beograjskega ministrstva. Jugoslavija je bila v prvih povojnih letih sicer zelo centralizirana, toda na ravni federalne enote je bilo ministrstvo za prosveto eno od najbolj avtonomnih v svojih odločitvah. Federalno preoblikovanje je prvič omogočilo, da so se slovenske

⁷ Vidmar, *Spomini: drugi del*, str. 215–222.

nacionalne ustanove tudi dejansko poimenovala kot slovenske. Državni gledališči v Ljubljani in Mariboru, ki sta bili dotlej uradno Narodni gledališči (pri tem pa je bilo zamegljeno, kateri narod je v tem pojmu mišljen), sta v prvi povojni sezoni 1945/46 že delovali pod imenom Slovensko narodno gledališče.⁸

V nasprotju s tem je akademija za nekaj časa v imenu vnovič izgubila oznako »Slovenska«. Vsi pravni akti, ki jih je v času vojne sprejela v zavetju nemškega okupatorja delujoča pokrajinska uprava Leona Rupnika, so bili po koncu vojne avtomatično razveljavljeni, kar je seveda veljalo tudi za odlok o preimenovanju akademije. Ime AZU je bilo vnovič zapisano v pravne akte po tem, ko je Narodna vlada Slovenije 6. septembra 1945 izdala začasno uredbo o AZU.⁹ Z nekaj nepomembnimi stilskimi spremembami je šlo skorajda za prepis predvojne uredbe, s katero je bila akademija ustanovljena kot državna ustanova. Novost, posledica federalnega preoblikovanja države, pa je bila, da sta se avgusta 1938 pod njo podpisala minister za prosveto in predsednik jugoslovanske vlade v Beogradu, septembra 1945 pa minister za prosveto in predsednik slovenske vlade v Ljubljani.

Medtem ko je federalizacija države prinesla slovenskim kulturnim in znanstvenim ustanovam nekaj svežega vetra, je prav nasprotno, v smeri zatohlosti, delovala druga politična naplavina leta 1945. To je bila uvedba nedemokratskega političnega sistema z monopolom Komunistične partije, uničenjem vse potencialne opozicije in vsesplošnim preganjanjem vseh drugače mislečih. Jugoslovansko vodstvo je poskušalo v čim večji meri posnemati sovjetski totalitarni politični sistem in je vse plati človekovega bivanja ocenjevalo po ozkih idejnih izhodiščih lastnega političnega programa. Josip Broz Tito je v vlogi predsednika nove jugoslovanske vlade podpisal prvi meddržavni sporazum 11. aprila 1945 v Moskvi. Pogodba o prijateljstvu, vzajemni pomoči in povojnem sodelovanju je predvidevala tudi krepitev kulturnih vezi Jugoslavije s Sovjetsko zvezo.¹⁰ Proti vzhodu naj bi se obrnilo tudi mednarodno sodelovanje tedanjih treh akademij v Jugoslaviji. To je postalo očitno že junija 1945, ko so se predstavniki beograjske, zagrebške in ljubljanske akademije odpravili na pot v Sovjetsko zvezo, kjer naj bi se seznanili z njihovo organizacijo znanstvenega dela.

Med ljubljanskimi akademiki je bil v tej družini literarni zgodovinar dr. France Kidrič, sicer oče predsednika slovenske vlade Borisa Kidriča. France Kidrič je bil med vojno med organizatorji osvobodilnega gibanja na univerzi, bil kmalu zaprt in je večji del vojne preživel v italijanski in nato nemški internaciji. Italijanska cenzura je iz prvega Letopisa Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani iz leta 1943 črtala vse omembe njegovega imena,¹¹ pod nemško okupacijo pa so v poročilu Pokrajinske uprave zapisali, da bi moral biti France Kidrič zaradi političnega dela med intelektualci in na univerzi »prvi ustrelen med krivci«.¹² Na prvi povojni skupščini akademije 25. julija 1945 je bil deležen posebne pozornosti in ob predsednikovem

⁸ Gabrič, *Leto 1945*, str. 155–157.

⁹ Začasna uredba o Akademiji, str. 161–163.

¹⁰ *Dokumenti o spolnoj politici*, str. 26–28.

¹¹ Gabrič, *Kulturni molk*, str. 404–405.

¹² Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 342.

pozdravu nagrajen s ploskanjem vseh članov akademije, na naslednji skupščini 2. oktobra istega leta, prvi volilni skupščini po izdaji začasne uredbe o akademiji, pa je bil soglasno izvoljen za novega predsednika akademije.

O vtisih s poti po Sovjetski zvezi je France Kidrič slovenskim izobražencem poročal na zasedanju kulturnega plenuma Osvobodilne fronte Slovenije 2. avgusta 1945. Kulturni delavci so bili ena od štirih ustanovnih skupin Osvobodilne fronte, ki pa ni imela pomembnejše vloge v osvobodilnem gibanju. Vloga skupine je bila bolj politično propagandna, saj naj bi Slovencem pokazali, da najbolj ugledni slovenski umetniki in znanstveniki podpirajo načela Osvobodilne fronte. Kidrič je v prispevku *Znanost v Sovjetski zvezi* orisal spoznanja, do katerih je prišel kot gost Akademije znanosti Zveze sovjetskih socialističnih republik v junijskih in julijskih dneh leta 1945 na obisku v Moskvi in Leningradu. Že uvodoma je poudaril, da izbira teme njegovega referata sama po sebi nakazuje, »kje nam je treba danes iskati vzorcev za novo usmerjanje našega kulturnega življenja«.¹³

Iz celotnega Kidričevega referata je vel duh sovjetske organizacije znanosti, v katerem je bil razvoj inštitutov v prvi vrsti naslonjen na akademijo znanosti, medtem ko so prišle univerze in drugi visokošolski zavodi ter znanstvena društva po pomenu na vrsto šele za akademijo. Na nekaterih mestih je že kar preveč nekritično govoril o »skrbi« sovjetske države za razvoj znanosti. Inštituti pri akademijah, je poudaril Kidrič, so imeli izrazito znanstveno raziskovalno vlogo, njihovi raziskovalci pa so imeli le omejene predavateljske obveznosti, univerze pa so bile bolj pedagoške ustanove. Zato se je po oktobrski revoluciji pomnožilo število inštitutov in laboratorijev pri akademiji znanosti ter posledično seveda zaposlenih pri akademijskih inštitutih, kjer so mladi raziskovalci pripravljali magistrska in doktorska dela. Čeprav naj bi orisal razvoj znanosti v Sovjetski zvezi in ne zgolj razvoja akademije znanosti, Kidrič vsaj malenkostno podobnih podatkov za univerze v referatu ni navedel. Omenil pa je kar preveč idilične podatke o skrbi sovjetske države za znanstvenike, ki uživajo socialne privilegije, dobivajo visoke prihodke in imajo na voljo najboljšo znanstveno opremo. Ob koncu je navkljub navdušujočim besedam o sovjetski znanosti bolj prikrito nakazal, da so zgledi zgolj zgledi, da pa si mora vsak svojo pot iskati sam: »Tudi mislim pogosto na svet, ki so mi ga sovjetski tovariši ponovno naglašali: ne posnemajte slepo in brez fantazije, ampak zavedajte se, da mora vsak organizem, če naj bo sposoben življenja, rasti organski iz svojih pogojev, ki se ne dajo aprioristično izpremeniti.«¹⁴

France Kidrič se je, kot davek času, sicer prilagodil zahtevam političnega trenutka, a v sicer preveč romantično obarvanem prispevku ni zahteval podreditve znanosti političnim načelom vladajoče elite. Toda v znanstveni politiki so se začele stvari razvijati v smeri, ki jo je orisal kot zgled, ki ga je vredno posnemati. Pomembna novost, sprejeta deloma pod vplivom sovjetskih načel, deloma pa tudi iz realnih potreb razvoja države po drugi svetovni vojni, je bila izrazita usmerjenost na investiranje za potrebe tehniških strok, humanistika in družboslovje pa naj bi počakala na primernejše čase, ko bi bile poglavitne težave in preglavice s posledicami vojne

že stvar preteklosti. Pristojni državni organi so začeli še bolj odločno zagovarjati podporo tehniškim strokam po tem, ko je zvezna jugoslovanska skupščina aprila 1947 sprejela zakon o petletnem načrtu gospodarskega razvoja Jugoslavije. Podpore naj bi bili deležni tisti znanstveni inštituti, ki bi lahko neposredno pomagali pri elektrifikaciji in industrializaciji države. Tudi razvoj znanosti je bil tako vprežen v voz, ki naj bi vodil v izgradnjo socializma.¹⁵

Prelom v znanstveni politiki se je neposredno odražal tudi v delovanju AZU. Preobrat v mednarodnem sodelovanju proti vzhodu je bil viden v imenovanju novih dopisnih članov akademije novembra 1947, saj so bili v ta naziv izvoljeni predsedniki akademij v Beogradu in Zagrebu ter predsedniki poljske, češke, bolgarske in sovjetske akademije. Generalni sekretar akademije dr. Fran Ramovš je ocenil, da daje s temi imenovanju »Akademija izraza sodobnemu slovanskemu sodelovanju«.¹⁶

Posnemanje sovjetske organizacije znanstvenega dela pa je bilo vidno v ustanavljanju pomembnejših znanstvenih inštitutov v okviru akademije znanosti. O tej spremembi je v prvem povojnem letopisu akademije iz leta 1947 nedvoumno poročal tudi njen predsednik France Kidrič: »Ni majhna reč preurediti ustanovo, ki je bila sprva v smislu zapadnega tipa akademij namenjena predvsem odlikovanju zaslužnih znanstvenikov in umetnikov ter založništvu takih znanstvenih del, na katera privatni založnik radi premajhnega števila kupcev ni reflektiral, v zavod, ki z lastnimi znanstvenimi močmi, s sodelavci in z mladim znanstvenim naraščanjem po sovjetskem vzoru utira nova pota znanosti iz misli na potrebe in srečo ljudstva.« Kidrič se je zahvalil slovenski vladi za pomoč pri krepitvi in razvoju akademije in dodal, da bo akademija »ustanavljala institute postopoma, kakor bodo moči in sredstva dovoljevala in kakor bodo potrebe zahtevale«. Ob koncu je Kidrič menil, da sme za akademijo upati, »da se bo mogla po sovjetskem vzorcu preurediti v doglednem času in doseči tisto stopnjo, ki je v kulturnem središču dvamiljonskega naroda sploh dosegljiva«.¹⁷

Predsednik akademije je s tem med vrsticami opozoril, da so pričakovanja morda prevelika. Nerealnemu načrtovanju gospodarskega razvoja v petletki je namreč sledilo tudi nerealno načrtovanje znanosti. Večji del inštitutov in odborov, ki so se v nekaj letih razvili v nove inštitute, je bil usmerjen v raziskovanje na slovensko samobitnost vezanih humanističnih ved. Poleg teh pa sta bila pri akademiji ustanovljena še dva večja naravoslovna inštituta, predhodnika današnjih največjih slovenskih inštitutov. To sta bila Kemični inštitut AZU, predhodnik današnjega Kemijskega inštituta, in Fizikalni inštitut AZU, predhodnik današnjega Instituta Jožef Stefan. Da je iz Sovjetske zveze prinesena novost zmotila tudi nekatere slovenske znanstvenike, ki so bili sicer vajeni tradicionalne organizacije znanstvenega dela in organizacijske povezanosti inštitutov z univerzo, nam pove anekdotični zapis ob ustanavljanju Fizikalnega inštituta. Njegovemu prvemu upravniku in nato dolgoletnemu vodji dr. Antonu Peterlinu se je, kot je kasneje zapisal njegov sodelavec

¹⁵ Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika*, str. 572–574.

¹⁶ Ramovš, Poročilo generalnega sekretarja, str. 152.

¹⁷ Kidrič, V novi Jugoslaviji, str. 6–7.

¹³ Kidrič, *Znanost v Sovjetski zvezi*, str. 33.

¹⁴ Kidrič, *Znanost v Sovjetski zvezi*, str. 40.

Davorin Dolar, zdel predlog Borisa Kidriča za ustanovitev inštituta pri akademiji nenavaden. Peterlin je o tem govoril tudi s predsednikom akademije Francetom Kidričem, ki naj bi mu odvrnil: »Posluš'ite Peterlin! Če jaz nisem mogel prepričati svojega sina, ga tudi Vi ne boste. Vzemite to, kar se Vam ponuja.«¹⁸

Enostranska preusmeritev na sovjetski model organizacije znanstvenega dela je bila vidna tudi v oviranju prostega pretoka literature. Akademija in druge znanstvene in kulturne ustanove niso mogle naročiti knjig ali revij neposredno iz tujine, temveč s posredništvom centralnih organov oblasti v Beogradu. Ti pa so izdajali dovoljenja za uvoz večinoma le za znanstvena dela iz Sovjetske zveze. Številni strokovnjaki so morali zaželeni dela pretihotapiti ali pa se sprijazniti z dejstvom, da jim trenutno niso dosegljiva. Analiza iz januarja 1950 je pokazala, da je bila z začetkom druge svetovne vojne praktično prekinjena zveza z Zahodom, da se je zadnja leta nabavljalo dela večinoma le v Sovjetski zvezi in da zato znanstvene in strokovne knjižnice nimajo dopolnjenih niti tistih serij oziroma revij, ki so jih pred vojno še redno nabavljale. V največjih knjižnicah so si tako izposojali več strokovne literature v tujih jezikih, čeprav so bila dela zastarela, medtem ko je bila izposoja ruskih del zanemarljiva, pa čeprav se je delež knjig v tem jeziku v nekaj letih skokovito dvignil.¹⁹

Prva povojna leta so torej prinesla velik prelom v kulturni in znanstveni politiki in precejšen odmik od prejšnjih navad umetnikov in znanstvenikov. Vezi z Zahodom, prekinjene leta 1941, niso bile obnovljene, sovjetski model, ki je v očeh vodilnih slovenskih/jugoslovanskih politikov predstavljal zveličavni ideal, pa ni bil zmožen odgovoriti na številne izzive časa. Toda kulturni ustvarjalci so se mu morali, prostovoljno ali z negodovanjem in odporom, podrediti, če so hoteli priti do kolikor toliko znosnih pogojev za svoje ustvarjalno delo.

Akademiki med strokovnimi in političnimi kriteriji

Politični prelom leta 1945 je pustil davek tudi v članskih vrstah akademikov. Do prvih povojnih sprememb v članstvu akademije je prišlo že v mesecu, ko se je vojna končala. Dopisni član filozof dr. Franc Veber je namreč, po poročanju generalnega sekretarja akademije dr. Frana Ramovša, »podal pismeno odpoved na svoje članstvo z dopisom z dne 18. maja t.l.«.²⁰ Podrobnejši vzroki za tovrstno odločitev nam iz primarnih virov niso znani. Veber naj bi odstopil tudi na »priporočilo« akademskih kolegov, ki so v prvih povojnih mesecih pregledovali, kakšne politične grehe so si med vojno nakopali na glavo profesorji ljubljanske univerze. Umetnostni zgodovinar dr. Vojeslav Molè je zapisal, da »je izviral njegov greh iz neverjetne filozofske naivnosti. Napisal je namreč članek za mladino o Hitlerju.«²¹ Da naj pri

¹⁸ Dolar, Kaj mi je Peterlin, str. 74.

¹⁹ Gabrič, Znanstvena politika, str. 308.

²⁰ A SAZU, Zapisnik Glavne skupščine Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani dne 25. julija 1945.

²¹ Molè, *Iz knjige spominov*, str. 506–507.

Vebrovi zadevi ne bi šlo za nikakršno idejno ozadje glede njegove filozofije, ki je bila v precejšnjem nasprotju z marksistično, temveč bolj za Vebrov življenjski stil, je zatrdil tudi zgodovinar dr. Bogo Grafenauer. S pogostimi preobraty in svoj-skim življenjskim stilom naj bi povzročil precej nelagodja v akademskih sferah, v katerih se je gibal. Med vojno naj bi imel leta 1944 tudi predavanja o psihologiji zastraševanja za politično policijo, ki je sodelovala z nemškim okupatorjem. Po vojni pa je na Vebrovo kolege negativno vplival še dogodek, ki jim ga je orisal generalni sekretar akademije Fran Ramovš. Ta naj bi v prvih povojnih dneh srečal Vebra z dvema knjigama Marxa in Engelsa, ki naj bi ju vznemirilo hvalil kot tisto pravo filozofijo.²² To pa naj bi bila za njegove kolege le še potrditev Vebrovih prehitrih in nerazumljivih preobratov in dodaten dokaz, da se ne obnaša v sozvočju z akademskimi načeli.

Dodati je treba tudi, da izstop iz akademije ni bil novost in da je do podobnih primerov prišlo že v prejšnjih letih in v prejšnjem režimu. Nekoliko zaostrene razprave v matematično-prirodoslovnem razredu so do te odločitve leta 1940 vodile matematika dr. Josipa Plemlja in kemika dr. Maksa Samca. Plemelj, sicer leta 1919 tudi prvi rektor Univerze v Ljubljani, je najavil, da namerava izstopiti julija 1940, a so nato v razredu vodili razpravo, kako ga kot uglednega znanstvenika zadržati v vrstah članov.²³ Očitno so ga uspeli prepričati, da si je premislil, saj je oktobra predsedništvo akademije vzelo na znanje preklic odpovedi na članstvo in so šteli, da Plemlju članske pravice niso bile ukinjene.²⁴ Samec pa je decembra 1940 izjavil, da bo na zakonsko predpisan način predsedniku akademije javil, »da se odpoveduje članstvu, ker smatra, da je tako za delo v razredu najbolje.«²⁵ To je tudi storil in januarja 1941 je predsednik Nahtigal to njegovo odločitev vzel za izvršeno dejstvo.²⁶ Po tem ko je po vojni vodil priprave na ustanovitev in bil imenovan za prvega upravnika Kemičnega inštituta AZU, je bil v vrste akademikov ponovno sprejet decembra 1949.

Tudi pri drugi spremembi v vrstah članov v letu 1945 ni zaslediti, da bi do nje prišlo pod vplivom političnih pritiskov novih komunističnih oblastnikov. Toda za razliko od Vebra, ki je uradno odstopil sam, so matematika dr. Riharda Zupančiča iz svojih članskih vrst izključili akademiki. Po uredbi iz leta 1938 je moralo za izključitev glasovati vsaj tri četrtine navzočih na glavni skupščini. Na prvi skupščini po koncu vojne, ki je bila 25. julija 1945, je generalni sekretar Fran Ramovš na osnovi predpisov in soglasnega sklepa predsedništva predlagal, da se Zupančiča črta iz članstva akademije, »ker se je v dobi okupacije Slovenije, kakor je bilo vsem očitno in znano, postavil ne prisiljeno, marveč iz lastnega nagiba na okupatorjevo stran in se s tem izločil iz našega občestva«. Predlog je bil soglasno sprejet.²⁷

²² Tiskovna konferenca, str. 395.

²³ *Letopis Akademije: prva knjiga*, str. 332.

²⁴ Prav tam, str. 308.

²⁵ Prav tam, str. 332.

²⁶ Prav tam, str. 308.

²⁷ A SAZU, Zapisnik Glavne skupščine Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani dne 25. julija 1945

Šlo je za tipičen primer izključitve zaradi tega, ker so člani akademije menili, da se je njihov kolega prekršil proti načelom akademije kot najvišje narodne kulturno-znanstvene ustanove. Zupančič se je rodil leta 1878 v zakonu med mamo Slovenko in očetom, ki je uporabljal priimek Suppantschitsch in je bil po srcu Nemec, tako da je Zupančič v Ljubljani obiskoval osnovno šolo nemške nacionalistične organizacije Deutschen Schulvereins. Zadnja leta pred vojno je njegova nemška usmerjenost zopet stopila v ospredje, nekateri njegovi znanci, ki jih sicer ni imel veliko, saj je bil v družabnih stikih zelo zadržan, pa so njegovo nenavadno vedenje in vsaj občasno navidezno simpatiziranje s Hitlerjevo Nemčijo pripisovali Zupančičevi politični naivnosti in slabemu zdravstvenemu stanju, kar naj bi okrnilo sposobnost zdrave razumske presoje. Ob umiku nemške vojske iz Jugoslavije se je maja 1945 pridružil koloni umikajočih se civilistov in se umaknil v Avstrijo, kjer je do smrti leta 1949 še predaval na univerzi v Gradcu. S tem se je le pridružil še živečim sestram, ki so se v Avstrijo preselile že prej in po 1. svetovni vojni tudi vse prevzele avstrijsko državljanstvo.²⁸

Med uglednimi slovenskimi znanstveniki najdemo zapis o vtisu, ki ga je Zupančičevo obnašanje pustilo na akademikih, v spominih Antona Peterlina. Tega so kot sodelavca osvobodilnega gibanja leta 1942 najprej zaprli Italijani, nato leta 1944 domobranci, za tem pa so ga Nemci konfinirali v Dresdnu, tako da je bil še bolj kritičen do tistih, ki so simpatizirali z okupatorjem. Peterlin je zapisal takrat splošno razširjeno mnenje o Rihardu Zupančiču: »Prava nemška kri je udarila na dan na poseben način, ko so Nemci okupirali Ljubljano. (...) Pripovedovali so mi, kako se je selil z Nemci Zupančič, ki je s puško v roki sedel na vozu, ki ga je peljal na nemško Štajersko. (...) V Ljubljani pa je ostal živ zgled pokvarjenega nemčurja, ki se sme vsakdo zgražati nad njim.«²⁹

V izstopu in izključitvi iz leta 1945 tako še ni zaznati neposrednih pritiskov nove komunistične oblasti, temveč je šlo za avtonomno odločitev posameznika oziroma članov akademije. Po veljavnih predpisih komunistična oblast niti ni imela neposrednega vpliva na imenovanje ali izključevanje članov iz akademije. Pri obračunavanju z dejanskimi in namišljenimi nasprotniki v javnih ustanovah je zato morala komunistična oblast najprej spremeniti pravila igre in uzakoniti sistem, ki je javne ustanove podredil politični (samo)volji oblastnikov. Za akademijo je to pomenilo, da so morali sprejeti takšna pravila, ki bi pri postopku imenovanja omogočala vsaj malenkostno prisotnost novih državnih oblasti.

Poskusi oblasti, da si zagotovi vpliv na notranje delo akademije, s tem pa seveda tudi različni pogledi na usodo akademije, so bili očitni v postopku priprave novega zakona o akademiji. Ta zakonski akt je bil tisti, ki je na formalnopravni podlagi prinesel velik prelom s prejšnjo ureditvijo oziroma s tradicionalno stopnjo visoke avtonomije akademije nasproti državnim oblastem. V njem sta vidni obe že omenjeni kulturnopolitični prvini, ki ju je prineslo leto 1945. V skladu s federalno ureditvijo države je šlo za prvi slovenski zakon o akademiji, v skladu

s komunističnim značajem oblasti pa je novi zakon omogočil vpletanje državnih organov v odločanje o pomembnih akademskih zadevah.

Že v pripravah na sprejem zakona je bilo sklenjeno, da se bo AZU preimenovala v Slovensko akademijo znanosti in umetnosti (SAZU), tu pa se enotni pogledi akademikov in državnih oblasti na spremembe skorajda končajo. Izrazita razlika v pogledih na avtonomijo akademije je prišla do izraza prav pri postopkih odločanja o članih akademije. Prvotni osnutek zakona o SAZU, ki so ga na glavni skupščini AZU obravnavali 20. decembra 1947, ni predvideval sprememb glede temeljnih načel odločanja o članstvu. Dotedanji člani naj bi avtomatsko postali člani preimenovane akademije. »Sedanji redni in dopisni člani Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani preidejo s svojim članstvom v Slovensko akademijo znanosti, ki si izvoli nove funkcionarje v teku enega meseca po uzakonitvi tega zakona,« je predvideval zakonski osnutek, pisan po željah akademikov. Tudi določbe o izključitvi člana naj bi ostale podobne kot dotlej, saj naj bi zanjo veljalo, da jo »mora skleniti dvotretjinska večina članov, navzočih na skupščini akademije«.³⁰

Toda nato so se začele stvari odvijati večinoma zunaj akademije. Zakon o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti so začele oblasti spreminjati in nastala sta dva koncepta zakona, eden akademijski in eden na pristojnem ministrstvu za prosveto Slovenije. Januarja 1948 je France Kidrič ministrstvu sporočil, »da Akademija vztraja pri svojem osnutku, ki pa ga je voljna dopolniti v zadevah, ki jih smatra vlada za umestne in ki jih more tudi Akademija sprejeti; sicer pa je možna samo kaka formalna korektura.«³¹ Kakšne so bile razlike med zakonskima osnutkoma, na akademijskih sejah niso podrobneje razpravljali. France Kidrič je članom Prezidija Akademije znanosti in umetnosti 23. marca 1948 poročal, da je poslal predsedniku slovenske vlade Mihi Marinku v pretres »oba zakonska osnutka za našo akademijo, onega, ki ga je predložila akademija, in onega, ki ga je izdelala vladna komisija«. V pogovoru, je dodal Kidrič, mu je Marinko obljubil, »da se dokončni tekst ne bo izdelal brez kontakta z akademijo«.³²

Toda v nasprotju z dogovori je bil v slovenski skupščini zakon o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti sprejet v obliki, o kateri na akademiji (kolikor lahko sodimo po pregledanih virih) verjetno uradno sploh niso razpravljali. Zakon je namreč določil, da mora akademija pri vseh pomembnejših odločitvah dobiti tudi potrditev Prezidija Ljudske skupščine LRS. Ta je torej po novem dobil pravico potrditi ustanavljanje ali preoblikovanje razredov akademije, njihovo organizacijo in delo, potrditi je moral statut akademije, pristojni oblastni organi pa so dajali soglasja k imenovanju uslužbencev in znanstvenih sodelavcev akademije. Tudi členu o izvolitvi novega člana je bil dodan stavek, da je izvolitev »končno veljavna, ako Prezidij Ljudske skupščine LRS v 30 dneh na ugovarja«. Za dotedanje člane pa

³⁰ A SAZU, Zapisnik seje Glavne skupščine Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, 20. decembra 1947; priloga Osnutek zakona o SAZU.

³¹ A SAZU, Zapisnik izredne seje Prezidija Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, 24. januarja 1948.

³² A SAZU, Zapisnik seje Prezidija Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, 23. marca 1948.

²⁸ Suhadolc, Življenje in delo, str. 89–93.

²⁹ Peterlin–Neumaier, Spomini Antona Peterlina, str. 127.

so zapisali: »Tisti sedanji redni in dopisni člani Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki jih potrdi Prezidij Ljudske skupščine LRS v 30 dneh po uveljavitvi tega zakona, postanejo člani Slovenske akademije znanosti in umetnosti.« Slovenski politični vrh si je tako s sprejemom zakona zagotovil pravico, da sme ugovarjati vsem pomembnejšim sklepom akademije in brez njegove privolitve SAZU ni mogla avtonomno uveljaviti nobenih pomembnejših sklepov. Politična elita pa je dobila tudi nadzor in vpliv na odločanje o članih akademije.³³

Zakon s temi dodatki, ki jih v prvotnem osnutku zakona še ni bilo, je ljudska skupščina Slovenije sprejela 19. maja 1948 brez širše diskusije.³⁴ Vrata za politično vmešavanje v notranje zadeve akademije so bila s tem odprta. V skladu z zahtevami zakona je prezident akademije dr. France Kidrič Prezidiju Ljudske skupščine LRS 11. junija 1948 poslal seznam tedanjih 17 rednih in 12 dopisnih članov in v dopisu zaprosil, naj Prezidij Ljudske skupščine LRS »po čl. 25. določeno potrditev njihovega članstva izvrši«.³⁵

Na Prezidiju pa niso postopali v skladu z željami vodstva akademije. Na dopisu je neznana roka preprosto s svinčnikom prečrtala dve imeni: »Pitamic Leonid« in »Ušeničnik Aleš«. Takšen seznam je nato obravnavalo predsedstvo Prezidija Ljudske skupščine LRS, kjer je, sodeč po skromnem zapisniku, vse skupaj potekalo hitro in brez zapletov. Na kratko je zapisano le sledeče: »Na poročilo sekretarja Prezidija se na osnovi pismenega predloga Slovenske akademije znanosti in umetnosti šte. 668/48 z dne 11. junija potrdijo redni in dopisni člani Akademije znanosti in umetnosti s to spremembo, da izpadeta redna člana Pitamic Leopold in Ušeničnik Aleš.«³⁶

Iz tako skopega zapisa seveda ni možno sklepati, kdo je imenovana dva črta s spiska, niti ni razvidno, ali se je ob tem razvila kakršnakoli diskusija. Za oba pa so znani idejni in politični vzroki, zaradi katerih sta bila pri slovenski komunistični eliti v nemilosti.

Leonid Pitamic je bil eden najuglednejših slovenskih pravnikov, prvi dekan pravne fakultete v Ljubljani, tudi rektor univerze in član ali častni član številnih mednarodnih strokovnih društev ali ustanov, med drugim je bil tudi na listi arbitrov prvega mednarodnega sodišča Stalnega arbitražnega sodišča v Haagu. Njegova dela so bila tiskana tudi v nemškem in angleškem jeziku, njegova temeljna dela o državi in o človekovih in državljanskih pravicah pa so bila pisana z vidika spoštovanja liberalnih svoboščin in že sama po sebi niso mogla biti s simpatijo sprejeta pri nedemokratično usmerjenih oblastnikih. Pitamic je bil pri komunističnih ideologih v nemilosti zaradi dveh domnevnih »grehov«, oba pa se ob bolj natančni analizi izkažeta kot neupravičena (če seveda odmislimo dejstvo, da drugačno mišljenje v normalni pluralno usmerjeni družbi sploh ne more biti povod za obračun državnih oblasti s posameznikom). O njem se je govorilo, da je bil kot pristojni za notranje

³³ Zakon o Slovenski akademiji, str. 211–213.

³⁴ *Stenografski zapiski Ljudske skupščine*, str. 359–362.

³⁵ ARS, AS 222, šk. 9, 1801/48.

³⁶ ARS, AS 222, šk. 1, 71. seja predsedstva Prezidija Ljudske skupščine LRS z dne 21. junija 1948.

zadeve pri Deželni vladi odgovoren za krvavi obračun žandarjev in policije s stavkajočimi delavci 24. aprila 1920 v Ljubljani. Toda te govorice so slonele na napačnih podatkih, saj je bil Pitamic poverjenik za notranje zadeve v Deželni vladi od avgusta do decembra 1920.

Drugi »greh« Leonida Pitamica je sodil v čas konca 2. svetovne vojne. Na zasedanju Narodnega odbora v Ljubljani 3. maja 1945 so ga omenjali kot možnega kandidata, ki naj bi po odhodu nemškega okupatorja prevzel eno od vodilnih mest v novi oblastni strukturi. Ker je bil Narodni odbor nasprotnik Osvobodilne fronte, ki je dva dni kasneje imenovala Narodno vlado Slovenije, so bili vsi, ki so bili kakorkoli povezani z Narodnim odborom, slabo zapisani pri politikih, ki so maja 1945 prevzeli oblast na Slovenskem. Potrditev za ta Pitamicov greh je politična policija našla ravno v času sprejemanja zakona o akademiji. Istočasno so namreč potekale priprave na enega najbolj znanih slovenskih političnih sodnih procesov, ki jih je komunistična politična policija usmerila zlasti proti liberalno usmerjenim politikom, ki so se zgledovali pri zahodnih demokracijah. Po prvoobtoženem se je procesa kasneje prijel ime t. i. Nagodetov proces. V preiskavah je policija našla tudi dnevnik Črtomirja Nagodeta, v katerem je ob datumu 2. maja 1945 zapisano, »da bo Pitamic novi oblastnik«.³⁷ Toda potrditve tega, da naj bi Pitamic na to pristal, ne najdemo v nobeni dokumentaciji ali spominih, pa tudi na omenjenem zasedanju Narodnega odbora Pitamica ni bilo, tako da tudi druga zamera komunistov na Pitamicov račun pravzaprav nima trdne podlage.

Za razliko od Pitamica, ki se je tudi v času, ko je bil v diplomaciji, izogibal ožjim idejnim in političnim opredelitvam, ki so razdvajale Slovence že pred vojno, je bila idejna opredelitev Aleša Ušeničnika jasna in nedvoumna. Kot teolog in filozof je bil priznan tudi v mednarodnih krogih, imenovan tudi za člana Papeške rimske akademije sv. Tomaža Akvinskega (Pontifica Academia Romana S. Thomae Aquinatis et Religionis Catholicae). Toda v domačih krogih si je zaradi idejne ozkosti in vloge enega vodilnih ideologov političnega katolicizma na Slovenskem pridobil veliko sovražnikov ne le v idejno nasprotnih levičarskih in liberalnih krogih, temveč tudi med katoliškimi izobraženci. Že sredi tridesetih let je polemiziral z enim vodilnih komunističnih ideologov Borisom Zihlerom, ki se je, ker so bili komunisti še v ilegali, skrival za priimkom Ločnik. In ko je med vojno leta 1943 Ušeničnik objavil enega najostrejših in najodmevnejših napadov na odporniško gibanje, o katerem se je pohvalno izrekla tudi italijanska cenzura,³⁸ se je Ušeničnik skril za enakim psevdonimom. Oba pa sta, vsak s svoje skrajne pozicije, s psevdonimom Ločnik bralcem pravzaprav sugerirala isto – med nami in vami je nepremostljiva ločnica, pomiritve ni. Nekatera Ušeničnikova dela so se zaradi ostre protikomunistične opredelitve, ki jo je utemeljeval s sklicevanjem na nič bolj demokratična ozka katoliška načela, že leta 1945 znašla na seznamu prepovedanih knjig, ki jih je sestavilo slovensko ministrstvo za prosveto. V Ušeničniku in njegovem pozivanju na boj proti komunizmu (ki ga je pojmoval zelo na široko) in za večje politično

³⁷ AS 1931, šk. 588, Nagodetov dnevnik, 173.

³⁸ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 210–211.

angažiranje katoličanov so vodilni komunisti videli ikono slovenskega klerikalizma, ki so mu v svoji propagandi prilepili oznake mračnjaštva, mysticizma, nazadnjaštva in (v političnem smislu) reakcije.³⁹

Akademija je torej začela dobivati podobo, ki je bila dosti bolj po volji vladajoče stranke, sredi leta 1948. Poleg izključitve dveh motečih članov je namreč že stekla akcija sprejemanja najvišjih državnih osebnosti v članske vrste slovenske akademije. Na že omenjeni seji Prezidija Ljudske skupščine Slovenije je sekretar takoj zatem, ko je omenil, da Pitamic in Ušeničnik izpadeta iz članskih vrst, dodal, da bodo za častna člana izvolili Josipa Broza Tita in Edvarda Kardelja, za rednega člana Boris Kidriča in za dopisnega člana Borisa Zihlerla. Na hitro sklicani izredni skupščini SAZU 9. avgusta 1948 so potrdili predlog, ki ga je na skupščini predstavil predsednik akademije France Kidrič, da za častnega člana izvolijo državnega predsednika Josipa Broza Tita.⁴⁰

Tudi pri izvolitvi Tita za častnega člana je bila ljubljanska akademija v »zaostanku« za zagrebško in beograjsko, ki sta ta korak storili nekoliko prej. Tito je imel v vseh akademijah ob izvolitvi govore, v katerih je apeliral na znanstvenike, naj čim tesneje sodelujejo pri izgradnji socializma v Jugoslaviji. V govoru v Ljubljani je Tito najprej govoril o nacionalnem problemu, nato pa se je dotaknil najbolj aktualnega političnega vprašanja, spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Ob koncu pa je vnovič poudaril, da je sodelovanje znanstvenikov eden od pogojev za uspešno izpolnitev petletnega gospodarskega načrta.⁴¹ Tito je svoje besede pogosto utemeljeval z marksistično miselnostjo, čeprav se verjetno Karl Marx v številnih primerih z njim ne bi strinjal.

V postopku potrjevanja novih akademskih pravil sta dve ugledni osebi iz članstva enostavno izginili, med članstvom pa so se začela pojavljati nova imena. Akademija o dveh »izginulih« v svoj letopis ni zapisala ničesar, tako da je bila zadeva potihoma pometena pod preprogo. Med akademiki je bil vsekakor prisoten občutek nejevolje, nemoči, ogoljufanosti. Verjetno je bil prav zaplet zaradi izključitve dveh rednih članov eden od vzrokov za zakasnitev pri sprejemanju statuta Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Predlog statuta je namreč vseboval tudi sledeči člen: »Volitev članov in glasovanje o izključitvi članov je tajno.«⁴² Toda predsednik slovenske vlade Miha Marinko je k temu dodal še – »če skupščina ne sklene drugače« – kar je seveda omogočalo tudi javno glasovanje o članstvu v akademiji. Na seji predsedstva akademije 4. junija 1949 je tovrstnemu dodatku nasprotoval pravnik Janko Polec, predsednik akademije France Kidrič pa je menil, da bi to res lahko postavilo akademijo v zadrego, npr. pri volitvah častnih članov, da pa »pričakuje od vsakega akademika, da ima dovolj poguma javno nastopiti proti

³⁹ Gabrič, Izključevanje Ušeničnika iz javnosti, str. 83–86.

⁴⁰ A SAZU, Zapisnik izredne skupščine Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, 9. avgusta 1948.

⁴¹ Govor u Slovenskoj akademiji, str. 23–31.

⁴² A SAZU, Statut Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Priloga k zapisniku izredne seje skupščine Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 24. maja 1949; glej tudi objavo: Statut.

takemu predlogu«. Ker naj bi bila v vsakem primeru odločitev o tajnem ali javnem glasovanju prepuščena skupščini, je Kidrič predlagal, naj dodatek predsednika vlade ostane, kar so nato akademiki tudi potrdili.⁴³

Po zapletih v zvezi s potrjevanjem statuta je France Kidrič jeseni 1949 Mihi Marinku pisal, da ni akademija kriva za zaplete in zadržke, do katerih je prišlo, kajti »volitev novih članov se mora vršiti v skladnosti med obema forumoma, ki prideta v poštev, t.j. akademijo, ki edina daje kvalifikacijo, in prezidiumom Ljudske skupščine, ki daje v smislu zakona potrditev; ne sme se dogoditi kaj takega, da bi kdorkoli mogel očitati akademiji, da je izbore vršila po diktatu«.⁴⁴

Toda temu se v skladu z zakonodajo enostavno ni mogla upreti, saj ni bila več sama edini pristojni organ, ki bi odločal o lastni usodi. Za državnim voditeljem Titom so bili decembra 1949 v članske vrste sprejeti še trije pomembni slovenski komunistični politiki. Častni član je postal Edvard Kardelj, vodilni ideolog Komunistične partije Slovenije in Jugoslavije, član najožjega državnega in partijskega vodstva. Za rednega člana je bil izvoljen predsednik prve povojne slovenske vlade Boris Kidrič, v tistem času član zvezne jugoslovanske vlade, odgovoren za načrtovanje prve jugoslovanske petletke. Izredni član pa je postal Boris Zihlerl, eden najbolj pomembnih komunističnih kulturnih ideologov.

Med politike med novimi člani bi sicer lahko šteli tudi Josipa Vidmarja, ki je bil istočasno, decembra 1949, izvoljen za rednega člana razreda za filološke in literarne vede. Toda funkcije, ki jih je imel v osvobodilnem gibanju in po vojni v državnih in političnih organih, so bile običajno bolj častne narave, brez večje teže pri oblikovanju temeljnih političnih odločitev. Kot književnik, prevajalec, esejist in predvojni dramaturg ljubljanske drame je užival ugled tudi v kulturniških krogih. Pobuda za njegovo imenovanje med člane akademije, sodeč po pregledanih virih, ni prišla s politične strani. Dejstvo, da je bil kot osebnost dobrodošel tako v kulturniških kot političnih krogih, je verjetno vplivalo tudi na odločitev, da so ga oktobra 1952 izbrali za predsednika SAZU. Po kratkem dvoletnem predsedovanju dr. Frana Ramovša je tako deset let za svojim deset let starejšim bratom Milanom postal Josip Vidmar peti predsednik SAZU.

Akademija v manj razburkanem času

Najpomembnejša politična prelomnica druge Jugoslavije je vsekakor t. i. informbirojevski spor s Sovjetsko zvezo in njenimi sateliti. Jugoslovansko politično vodstvo je z začetkom petdesetih let stopilo na pot, ki se je precej razlikovala od drugih komunističnih držav vzhodne Evrope. Rezultat politike, ki je vztrajala pri ohranjanju političnega monopola komunistov in hkrati poskušala biti všečna Zahodu, so bile tudi spremembe v kulturni in znanstveni politiki. Vrata so bila čedalje bolj

⁴³ A SAZU, Zapisnik izredne seje Predsedstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani dne 4. junija 1949.

⁴⁴ A SAZU, Zapisnik seje predsedstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani dne 16. novembra 1949.

odprta vplivom z Zahoda, to pa je vodilo tudi v opuščanje nekaterih potez, ki so bile tudi v znanstveni politiki storjene kot posledica posnemanja sovjetskega modela. Z letom 1950 so tako pristojni obljubili, da lahko na večje investicije v naslednjih letih računajo tudi humanistične vede in da je politike enostranskega financiranja tehniških in naravoslovnih ved konec. Odpiranje proti Zahodu je ponovno odprlo možnost za nabavo strokovne literature iz zahodnih držav. Znanstvena politika pa je še vedno ostajala podrejena hitrim in pogosto nepremišljenim spremembam ter podvržena politični volji državnih in partijskih voditeljev.⁴⁵

Do načrtovanja bolj dolgoročne znanstvene politike, ki je poskušala biti kompromis med tradicionalnim modelom organiziranja znanstvenega dela in državno ureditvijo v Jugoslaviji, je prišlo sredi petdesetih let. Na seji slovenske vlade 15. februarja 1957 so tako razpravljali o predlogih reorganizacije znanstvenega dela. »Znanstveni inštituti naj se grupirajo v glavnem okoli univerze in njenih fakultet in naj služijo znanstvenemu in obenem pedagoškemu delu«, je bil predlog, ki je nakazoval povratek k zahodnemu modelu organiziranja, kar je potrdil tudi njemu sledeči predlog: »SAZU naj bi postopoma postala vrhovna reprezentativna znanstvena inštitucija, ki naj bi koordinirala znanstveno delo in ne bi imela svojih inštitutov in inštitucij.«⁴⁶

Da odločitev o predlogih ne bo preprosta, je nakazala že ugotovitev pristojnih organov, da nimajo na voljo niti podatkov, ki bi ponazorili stanje raziskovalne dejavnosti v Sloveniji. Toda po sprejemu temeljne zakonodaje, najprej julija 1957 zveznega zakona o organizaciji znanstvenega dela in na tej osnovi temelječega slovenskega zakon o znanstvenih zavodih iz januarja 1958, ob tem pa še nove univerzitetne zakonodaje, so se stvari le začele premikati na bolje. Za znanstvene ustanove je bilo pomembno dejstvo, da so se morale prilagoditi enotnim predpisom in da so z uvajanjem projektnega financiranja postali bolj pregledni tudi kriteriji za delitev raziskovalni dejavnosti namenjenih sredstev. Za državni aparat oziroma vladajočo komunistično oligarhijo pa je bilo pomembno, da je tudi po novih predpisih, s pravico imenovanja določenega deleža ljudi v upravne odbore zavodov, obdržala vpliv na imenovanje vodilnih članov in na potrjevanje programa znanstvenih ustanov.⁴⁷

Velike spremembe je v tem procesu doživljala tudi SAZU. Predlog, da bi se vrnila v tirnice reprezentativne ustanove brez lastnih inštitutov, ni v celoti zaživel, toda hkrati z oblikovanjem nove zakonodaje so sredi petdesetih let iz njenega okvira odpadli in se osamosvojili večji tehniški inštituti. V okviru univerze so ostali humanistični in družboslovni ter nekateri naravoslovni inštituti. Tudi ta proces je bil sprožen od zunaj, izven akademije, saj nova zakonodaja akademiji ni vrnila veliko leta 1948 izgubljene avtonomije. SAZU je začela dobivati podobo, kakršno je v grobem obdržala do konca komunistične vladavine. Politika je imela vzvode, s katerimi je lahko vplivala na delo akademije in njenih inštitutov,

⁴⁵ Gabrič, Znanstvena politika, 311–313.

⁴⁶ AS 223, šk. 307, Zapisnik 93. seje Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS, 15. 2. 1957.

⁴⁷ Gabrič, Znanstvena politika, str. 315–318.

a jih ni več izrabljala v takšni meri, kot je to počela v prvih nekaj povojnih letih. Akademija pa se je, tako kot druge kulturne in znanstvene ustanove, sprijaznila z dejstvom, da deluje v državi, katere vodstvo ne pristaja na avtonomnost delovanja tovrstnih ustanov.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 222 – Prezidij Ljudske skupščine LRS.

AS 223 – Vlada Republike Slovenije 1945–1992

AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije

A SAZU – Arhiv Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Objavljeni viri in literatura

Dolar, Davorin, Kaj mi je Peterlin vsaj trikrat povedal. Osredkar, Milan (ur.), *Pripovedi o IJS: 50 let Instituta »Jožef Stefan«*. Ljubljana: Institut »Jožef Stefan«, 2000, str. 74–75.

Gabrič, Aleš. Izključevanje Ušeničnika iz javnosti. Ogrin, Matija (ur.), Juhant, Janez (ur.), *Aleš Ušeničnik: čas in ideje: 1868–1952: zbornik razprav s simpozija ob 50. obletnici smrti, SAZU, 25. in 26. februar 2003*. Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 77–87.

Gabrič, Aleš, Kulturni molk. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXIX, št. 2, 1989, str. 385–413.

Gabrič, Aleš, Leto 1945 in slovenska kultura. Gabrič, Aleš (ur.), *Slovenija v letu 1945*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 155–170.

Gabrič, Aleš, Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. *Borec*, 43, št. 7–8–9, str. 469–656.

Gabrič, Aleš, Znanstvena politika v Sloveniji po drugi svetovni vojni in vloga Antona Peterlina. Bukovšek, Vili ... et al. (ur.). *Anton Peterlin 1908–1993: življenje in delo = his life and work*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Institut Jožef Stefan, 2008, str. 300–329.

Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Govor u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti prigodom proglašenja za počasnog člana, Ljubljana, 16. 11. 1948. Čamo, Edhem (ur.), *Josip Broz Tito, Govori u jugoslavenskim akademijama*. Zagreb: Savjet akademija znanosti i umetnosti SFRJ, 1977, str. 23–31.

Kidrič, France, V novi Jugoslaviji. *Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: druga knjiga 1943–1947*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1947, str. 5–7.

Kidrič, France, Znanost v Sovjetski zvezi. Kozak, Juš (ur.), *Slovenski zbornik 1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1945, str. 33–40.

Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: prva knjiga: 1938–1942. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1943.

Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: druga knjiga 1943–1947. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1947.

Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: tretja knjiga 1948–1949. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.

Molè, Vojeslav, *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Naredba o preimenovanju Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. *Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani*, št. 91, 1943, str. 445.

- Peterlin–Neumaier, Tanja. Spomini Antona Peterlina na njegov študij in pedagoško delo v Ljubljani. Bukovšek, Vili ... et al. (ur.). *Anton Peterlin 1908–1993: življenje in delo = his life and work*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Institut Jožef Stefan, 2008, str. 110–141.
- Popović, Bogdan (ur.). *Dokumenti o spolnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984.
- Ramovš, Fran, K zgodovini ustanovitve akademije v Ljubljani. *Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: prva knjiga: 1938–1942*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1943, str. 7–15.
- Ramovš, Fran, Poročilo generalnega sekretarja o delu Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani v letu 1947. *Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: druga knjiga 1943–1947*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1947, str. 152–166.
- Slovenska Akademija znanosti in umetnosti v sedanji vojni. *Slovenec*, št. 257, 9. 11. 1944, str. 6.
- Statut Slovenska akademija znanosti in umetnosti. *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: tretja knjiga 1948–1949*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950, str. 23–38.
- Stenografski zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. III. redno zasedanje 19. maja 1948*. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1948.
- Suhadolc, Anton, Življenje in delo matematika Riharda Zupančiča. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 49, št. 1–2, 2001, str. 85–94.
- Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7-8-9, 1991. *Borec*, XLIV, št. 3-4-5, 1992, str. 387–399.
- Uredba z zakonsko močjo o ustanovitvi in ureditvi Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, IX, 1938, 72. Kos, str. 733–735.
- Vidmar, Milan, *Spomini: drugi del*. Maribor: Obzorja, 1964.
- Začasna uredba o Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani. *Uradni list Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, I/II, št. 36, 1945, str. 161–163.
- Zakon o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani. *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, V, št. 23, 1948, str. 211–213.

SUMMARY

Slovenian Academy of Sciences and Arts during the Political Changes of the First Decade of Its Existence

Aleš Gabrič

After years of painstaking efforts of the most prominent Slovene intellectuals to establish a scientific and cultural institution of the highest rank, the Academy of Sciences and Arts in Ljubljana was finally established in 1938. In the first decade of its existence it was confronted with four different forms of government, each of which appraised the role of the Academy according to its own political agenda. The article explores the attitude of the authorities toward the Academy and their attempts to interfere with the institution's operation. During the period of the so-called First Yugoslavia (1929-1945), the Academy was not allowed to include the adjective "Slovene" in its name, which was rectified in the period of the so-called Second Yugoslavia (1945-1992). During the Second World War, the Academy started to experience censorship and political pressure on its members. The article focuses on the political break of 1945 when the Communists

came into power. Two members were expelled from the Academy, which was largely the result of autonomous decisions of the Academy. Starting to imitate the Soviet Union, their new role model, the new Communist authorities exerted pressure to copy the Soviet scientific policy as well. As a result, the new President of the Academy went on his first visit abroad to the Soviet Union, afterwards reporting on its organization of scientific work.

Disagreement between the Academy and the authorities escalated during the preparation of the new Academy of Sciences and Arts Act. The resolution that the Academy be renamed the Slovenian academy of Sciences and Arts was one of the few major common points shared by both the Academy and the ruling authorities in reference to necessary changes. In May 1948 the Slovene Assembly passed the law which allowed for legal interference of the government with the Academy's activities and decisions that had previously been autonomous, thus considerably hindering its operation. The government could, and did, oversee appointments of Academy members. As a result, two of its distinguished members were later expelled from the ranks of full members because they, each for a different reason, incurred displeasure of the authorities. Furthermore, leading state politicians and political ideologists were soon appointed full or honorary members.

After its final dispute with the Soviet Union, the Yugoslav regime no longer faithfully imitated the Soviet scientific policy. However, it still controlled, although to a smaller degree than during the first years after the Second World War, the operation of cultural and scientific institutions by means of legislation. Like other similar institutions, the Academy had to reconcile itself to the fact that it operated in a country whose leadership did not recognize the autonomy of such institutions.